

Häni 38-41

LGE

Bri.
95,

OKNY

Medlemsblad för Johan Nordlander - sä
Red: Lars-Erik Edlund Nr 1-2 1983

INNEHÅLL

LEDARE

Lars-Erik Edlund. Algot Hellbom och Israel Ruong 80 år..... 1

ARTIKLAR

Lars-Göran Tedebrand. Algot Hellbom som medelpadsforskare... 2

Karl-Hampus Dahlstedt. Folkmålsforskaren Algot Hellbom 80
år 7

Bo Wickman. Israel Ruong 80 år..... 11

Tyko Lundkvist. Kåddis - ännu ett uppslag..... 14

Nisse Lindblom. Funderingar kring ortnamnet Renbergsvattnet,
Burträskes socken..... 17

Bengt Audén. Iakttagelser i äldre källor (1): Om den norr-
ländska medeltidskolonisationen och de äldsta ortnamnen
på *-mark* i Västerbotten..... 23

Gustaf Eklund. De arkeologiska utgrävningarna i Gene -några
anteckningar..... 32

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

Lennart Lundmark. Ett klarläggande om renskötsel..... 37

Lars-Erik Edlund. Norrlandslitteratur 1982 - ett axplock... 38

Redaktörens adress:

Lars-Erik Edlund
Mariehemsvägen 13 C III
902 36 UMEÅ

Tel. 090-13 55 82

LEDARE

ALGOT HELLBOM OCH ISRAEL RUONG 80 ÅR

Detta nummer av OKNYTT är tillägnat två medlemmar av Johan Nordlander-sällskapet, vilka i dagarna fyller 80 år. Det är dels medelpadsforskaren Algot Hellbom, dels sameforskaren Israel Ruong.

Algot Hellbom är ett föredöme för alla inom Johan Nordlander-sällskapet, detta p.g.a. "sin kärlek till den norrländska hävdens olika sidor, sin föredömliga bredd, sin källtrohet och sin säkra analytiska blick" (Lars-Göran Tedebrand). Få har utträttat så mycket för lokalforskningen som Algot Hellbom.

Israel Ruong, ibland kallad de svenska samernas hövding, har mer än någon annan betonat samefolkets liv mot bakgrund av naturförhållandena. Som språkforskare och etnolog har han avunnit sin ursprungsmiljö många dimensioner, som en icke-same knappast skulle ha kommit åt. För oss som inte är sameforskare av professionen har han presenterat sina forskningsrön på ett lättillgängligt sätt, inte minst i boken "Samerna i historien och nutiden".

Dessa två forskare, den ene utanför, den andre innanför universitetsmurarna har på var sitt vis framgångsrikt arbetat för den norrländska humanistiska forskningen. Det är en stor glädje för sällskapet att kunna räkna dem bland medlemmarna. Redaktionen gratulerar dem på högtidsdagarna och önskar dem lycka till också i fortsättningen!

Lars-Erik Edlund
Sällskapets redaktör

ARTIKLAR

ALGOT HELLBOM SOM MEDELPADSFORSKARE
AV LARS-GÖRAN TEDEBRAND

Erik Lönnroth har med rätta sagt att "historieforskningen måste vara nyttig för det samhälle som bekostar den". Lokal- och bygdeforskningen har en särskilt viktig uppgift i detta sammanhang. Den kan nämligen göra historiens olika aspekter angelägna för de många människorna, få dem att känna att de är medaktörer i den historiska processen. Den kan också överbygga avståndet mellan "amatörforskare", ett uttryck som egentligen borde bannlysas, och universitetsforskare. Tyvärr har den svenska universitetsforskningen länge behandlat lokal- och regionalhistorien styvmoderligt. Den rena historieforskningen i vårt land har traditionellt haft en stark inriktning på den svenska statens historia. Statens utveckling och intressen, särskilt centralmaktens utbyggnad och utrikespolitik, stod länge i fokus för intresset. Det källmaterial som använts har huvudsakligen emanerat från de statliga organen och från de styrande politiska eliterna. Först på senare år, särskilt i samband med den socialhistoriska projektforskningens genombrott, har historikerna på allvar brutit med denna seglivade statsinriktade forskning.

Situationen i Sverige skiljer sig högst påtagligt från den i våra grannländer, där vi har en både lång och livaktig lokal- och bygdehistorisk tradition. I Norge finns ett lokalhistoriskt institut, en lokalhistorisk tidskrift, Heimen, och snart sagt varje kommun har en lokal historiekommitté med representanter för universitets- och hembygdsforskare. I Finland har alla historiker med självaktning utgivit åtminstone ett lokalhistoriskt arbete. Kanske beror denna skillnad på att Norge och Finland länge inte var självständiga stater och att bygdernas historia, kultur och språkliga egenart på något sätt kom att symbolisera motståndet mot den utländska överheten.

Lokalhistorien har i Sverige främst burits upp av forskare utanför universitetsvärlden. Få har utträttat så mycket som Algot Hellbom. Den som på senare år besökt Riksarkivet kan knappast ha

undgått att lägga märke till hans spänstiga gestalt i forskarsalen. Med en järnhård arbetsdisciplin, som många yngre forskarkollegor har all anledning att avundas, har han långa tider praktiskt taget dagligen rest från sin bostad i Vällingby till Marieberg. Forskarmödan har också avsatt imponerande resultat. Efter sin åldersmässiga "pensionering" har Hellbom publicerat mer än tio böcker och ett betydande antal mindre skrifter, företrädesvis behandlande Medelpads dialekter, ortnamn, äldre bebyggelse, invånare och samhällsliv. Idag framstår Algot Hellbom inte bara som nestorn inom den medelpadska hembygdsforskningen utan måste överhuvudtaget sägas inta en absolut tätplats bland vårt lands lokal- och hembygdsforskare. Hedersdoktoratet vid Umeå universitet 1974 och flera andra utmärkelser, nu senast Anders Diö's pris för svensk hembygdsforskning, utgör bara högst välförtjänta bekräftelser på denna ställning.

Algot Hellbom tillhör en gammal medelpadssläkt med rötter i Selånger, Skön, Sättna och Tuna. Hans farfarsfar, Olof Olsson, hade i samband med sitt giftermål 1811 flyttat från Selånger till Hälljum i Njurunda. Farfadern, Anders Hellbom, en tid lärare och klockare i Liden, var 1867-1870 ordförande i kommunalnämnden i Njurunda och antog namnet Hellbom efter familjens nya hemby. Själv är Algot Hellbom född den 1 juni 1903 som sjunde barnet till Anders Hellboms äldste son, pianostämmaren och kompositören August Hellbom och hans hustru Mimmi, f. Öström. I samband med moderns förtidiga död i tuberkulos 1905 upplöstes hemmet och som vanligt var på den tiden utackorderades barnen hos olika familjer i socknen. Algot kom att uppfostras hos flottningsarbetaren Anders Blomqvist, Dingersjömon.

I likhet med nästan alla barn ur arbetar- och bondemiljön i början av seklet fick Algot Hellbom nöja sig med folkskoleutbildning. Sin yrkesbana började han som biträde i Njurunda Konsum. Efter att 1922-1923 ha genomgått dåvarande Sundsvalls Handelsinstitut var han sedan i 11 år kassör hos grosshandelsfirman Per Hj. Lindgren i Sundsvall. Hans håg för fortsatta studier hade emellertid väckts tidigt, förmodligen under inflytande av "barnläraren" och fornforskaren Emil Löfgren, som på sin tid (1922) utgav "Det gamla Njurunda". Som 33-åring beslöt Hellbom att flytta till Stockholm, skaffade sig studentkompetens i flera

språk (han behärskar idag 12 språk) och läste allmän fonetik, engelska och latin på Stockholms Högskola 1936-1938. Sistnämnda år startade han tillsammans med östgöten Bertil Lindton en kvällsskola för vuxna (Heliskolan), som så småningom fick ett 70-tal lärare och över tusen elever per läsår. Hellbom var studierektor vid Heliskolans kvällsgymnasium fram till sin pensionering 1969, då skolan övertogs av Stockholms stad.

I hemmet och senare under somrarna på Björköen hade Algot Hellbom blivit väl förtrogen med njurundamålet. Den gamla medelpadskan var ett nyanserat, rikt och ändamålsenligt meddelelsemedel, som emellertid kanske starkare än andra bygdemål kom att hotas av befolkningsomflyttningen under trävaruindustrins snabba genombrott i Sundsvallsdistriktet i slutet av 1800-talet. Redan tidigt avsatte Hellbom sin knappa fritid för att dokumentera njurundadialekten. Drivkraften var ända från början en stark pietetskänsla gentemot släktens gamla Bondemedelpad, medan det samhälle som växte fram i samband med industrialiseringen inte på samma sätt fångat hans intresse. Den ursprungliga forskningsplanen vidgades efterhand till att omfatta en inventering av dialektord i Medelpads samtliga socknar utom Haverö, som ju ligger utanför det egentliga medelpadska dialektområdet. Detta imponerande arbete, genomfört med betydande spårsinne och stor filologisk noggrannhet, finns bl.a. redovisat i "Ordbok över Njurundamålet" (1980) och "Äldre källor till Medelpads bygdemål 1600-1867" (1981) samt "Medelpadska dialektord" (1982).

Hellboms språkstudier förde honom osökt över till ett studium av det skriftliga källmaterialet till Medelpads historia från tidig medeltid fram till omkring 1800. Här fångade han upp och vidareförde på ett självständigt och energiskt sätt en tidigare lokal forskningstradition, som emellertid tynat av sedan en äldre generation av medelpadska hembygdsentusiaster som Arvid Enqvist, Yngve J:son Reding, Sv. af Sandeberg m.fl. gått bort och sedan den utmärkta årsskriften "Från stad och bygd i Medelpad" lagts ned i slutet av 1950-talet. Att ge en något så när rättvisande bild av Hellboms verksamhet som utgivare och insiktsfull kommentator av urkunder till Medelpads äldre samhällshistoria är inte lätt. Utgivningsverksamheten präglas som alltid hos Hellbom genomgående av gott omdöme, sträng akribi och käll-

kritisk observans. I första hand bör framhållas "Medelpads äldre urkunder" (1972), en utgåva av 183 brev, diplom och övriga handlingar rörande landskapets historia fram till 1540. Särskilt värdefulla i detta medelpadska diplomatarium är Orts- och personregistren och den byavisa sammanställningen av de i källorna omtalade invånarna. Den som är intresserad av Medelpads medeltidshistoria har här en guldgruva att ösa ur. Av Hellboms övriga tryckta, kommenterade editioner må främst nämnas "Saköresbok för Medelpad 1541-1609" (1976), en utgåva av föregångaren till Medelpads äldsta dombok 1609 och "Tingsprotokoll från Njurunda. Ur Medelpads domböcker 1609-1672" (1982). Bägge dessa arbeten ger en spännande och inträngande inblick i den sociala kontrollen och det samhälleliga livet i Vasatidens Medelpad. Av stort värde för släkt- och bygdeforskningen i Hellboms hemsöcken är volymen "Inbyggare i Njurunda under fem sekler" (1978).

Hellboms enligt mitt förmenande kanske mest imponerande prestation, det stora manuskriptet "Bönder och gårdar i Medelpad 1300-1800" är däremot ännu opublicerat. Det rör sig om ingenting mindre än en uppföljning av alla hemmansinnehavare i Medelpads nära 400 byar från den äldsta jordeboken 1543 och fram till omkring 1800 med vissa tillbakablickar även på de medeltida ägoförhållandena, så långt som nu dessa låter sig fastställas i det spröda materialet. Manuskriptet utgör en unik källa till förståelsen av bygdens utbredning, hemmansklyvningar, namnskick och arvsförhållanden i det gamla Medelpad.

Algot Hellbom är i första hand utgivaren och kommentatorn. Slutsatserna överlåter han gärna åt andra att dra. Men vi får inte glömma bort att utgivningsverksamheten, både den språk- och samhällshistoriska, hela tiden baseras på krävande primärforskning, där Hellbom stundom tvingas till ställningstaganden av ibland betydande vetenskaplig räckvidd. Hans egna mer renodlat analyserande framställningar är också alltid av stort intresse. Av dessa kan nämnas den tänkvärda nytolkningen av det säregna sockennamnet Attmar, undersökningen av dativböjningen i Medelpads bygdemål, påvisandet av en äldsta fjärdingsindelning i Njurunda, utredningen av den gamla gränsen mellan Medelpad och Jämtland, mycket annat att förtiga.

Det talas ibland om en motsättning mellan "amatörforskare" och akademiker, s.k. professionella forskare. Min grundinställning är att denna motsättning i allt väsentligt är konstlad. Skiljelinjen går istället mellan god och dålig forskning och sådan kan förvisso presteras av forskare inom bägge dessa grupper. Med sin kärlek till den norrländska hävdens olika sidor, sin föredömliga bredd, sin källtrohet och sin säkra analytiska blick utgör Algot Hellbom ett föredöme för oss alla, vare sig vi dväljs innanför eller utanför "murarna".

FOLKMÅLSFORSKAREN ALGOT HELLBOM 80 ÅR
AV KARL-HAMPUS DAHLSTEDT

Den som första gången kommer söderifrån i bil genom norra Hälsinglands skogar längs E4 överraskas av den täta industribygden i Sundsvallsdistriktet, den som börjar i Njurunda och följer honom ungefär till trakten av Söråker, innan färdleden styr in i skogen igen till Ådalen.

Att dialektforskaren med det grönköpingska namnet kom härifrån ur en dialekttalande miljö har vi vant oss vid, fastän det likasom inte passar ihop med storstadsbygden. Jag syftar på Selångerfödde Alfred Vestlund (1891-1954) med doktorsavhandlingen "Medelpads folkmål" (1923). En annan välkänd språk- och dialektforskare från dessa trakter är professor emeritus Valter Jansson i Uppsala, född 1907 och bördig från Timrå. Och en tredje är medlemmen i Johan Nordlander-sällskapet Algot Hellbom från Njurunda fastän numera bosatt i Stockholm, som i dessa dagar fyller 80 år.

Som timavlönad medarbetare vid Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) hade jag under en ganska lång tid från slutet av 1940-talet och ett stycke in på 1960-talet förmånen att inviga en del av ULMA:s meddelare i landsmålsalfabetets mysterier och/eller granska deras uppteckningar. Några av dem har gjort verkligt värdefulla och bestående insatser i svensk dialektologi. Bland dessa finns i främsta ledet Algot Hellbom. Jag lärde känna honom någon gång på 1950-talet, och min genom åren samlade erfarenhet av Algot är att han besitter ett klart detaljerat minne för ord och betydelser och av allt att döma måste ha vuxit upp i en genuin dialekttalande miljö i Njurunda. (Algot Hellbom är ju "bara" 12 år yngre än Alfred Vestlund.) Sen blev jag småningom också förtrogen med Algots nästan otroliga arbetskapacitet och med hans förmåga att få saker ur händerna snabbt och effektivt men ändå med bibehållen akribi. Snart nog förstod jag att Algot inte var bara dialektforskare utan också filolog!

Det började med uppsatsen om "Dativböjring i Medelpads bygdemål" i tidskriften "Svenska landsmål", 1961, som bygger på en

finsällning av alla kända äldre dialektsamlingar från Medelpad mer än på levande nutida dialekt - ULMA:s inspelningar är dock utnyttjade - och ger en klar bild av dativens former i den gamla medelpadskan. Sen fortsatte Algot med en fullständig genomgång av ULMA:s medelpadska dialektsamlingar och resultatet blev en stor "Ordbok över Medelpads bygdemål" 1962, som dock inte är utgiven av trycket utan finns i tre prydliga manusband fördelade på ULMA i Uppsala, DAUM i Umeå och Stadsbiblioteket i Sundsvall. Den följdes 1965 av en grammatik för Medelpads bygdemål, likaledes bara i manuskript.

Det dröjde innan fler arbeten om dialekter av Algot Hellbom kom ut i tryck. Det förefaller faktiskt som om uppmuntran från Umeå har hjälpt honom på vägen. Han blev hedersdoktor vid det nya universitetet 1974. År 1980 utgavs så den för kunskapen om det medelpadska ordförrådet grundläggande "Ordbok över Njurundamålet", sådant det ännu talades i början av 1900-talet, i serien "Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities", 27, med 11 000 uppslagsord, en kort grammatik (25 sidor), en inledning om Medelpads folkmål och en utförlig redovisning av uttalet i dialekten. Algot snålar aldrig med sina arbetsinsatser!

I tät följd kom sedan "Äldre källor till Medelpads bygdemål", också den utgiven i Umeå men denna gång genom Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) som nr A:2 i dess skriftserie. Den är en originell och användbar publikation, typisk för filologen och medelpadske patrioten Hellbom. Han har finkammat alla kända dialektkällor från Johannes Bureus' "Sumlen" 1600-01 till Johan Ernst Rietz' handskrivna samlingar fram till 1867. Algot bjuder alltså med sin bok dialektforskaren på en genväg till det äldre materialet från Medelpad, men dessutom också på en presentation och värdering av de äldre dialektkällorna och av dialektologin i gamla tider.

"Medelpadska dialektord" heter en tredje nykommen volym i serien "Gamla Medelpad", nr 11, utgiven av Medelpads fornminnesförening 1982. Det är ett extrakt - skulle man kunna säga - ur den stora otryckta medelpadsordboken, avsett inte främst för forskarna utan för lekmännen. Detta arbete förtecknar sålunda nästan enbart sådana medelpadska ord "som på ett eller annat sätt avviker från normalspråket mer än dialekten i övrigt", dvs.

är främmande för svenskt riksspråk ifråga om uttal, form och/eller betydelse, eller som är allmänt föråldrat på grund av tidens gång och våra levnadsförhållandens förändringar. I denna tid då folkmålen upplever en sen renässans är ett sådant arbete naturligtvis välkommet, och man hoppas bara att en del av det gamla medelpadska ordförrådet på vägen kan räddas över i framtidssvenskan.

Med sikte på en bredare läsekrets, dvs. icke i första hand dialektforskarna, har Algot också givit ut två volymer "Medelpad berättar" med dialekttexter, hämtade ur dels äldre samlingar, dels gamla tidningslägg och dels också från ULMA:s inspelningar, i samarbete mellan Sundsvalls museum och Njurunda hembygdsförening.

Även om det är ett långt hopp i tiden mellan den första tryckta dialektuppsatsen 1961 och den följande dialektboken 1980, så var Algot inte överksam. Som ledamot av DOVA-styrelsen (sedermera DOVA-nämnden), som ska vaka över dialekters, ortnamns, folkminnens och folkmusiks utforskning i Sverige, reste jag under 1970-talet ofta ned till Riksarkivet i Stockholm för sammanträden. I regel mötte jag där i vestibulen arkivforskaren Algot Hellbom, alltid på språng, tycktes det mig.

Det första stora lyftet av Algots filologiska möda blev urkundssamlingen "Medelpads äldre urkunder" i serien "Det gamla Medelpad", nr 8, som siktar till fullständighet för alla bevarade skriftliga urkunder från Medelpad fram till 1540. Av tackorden i företalet framgår att detta värdefulla arbete har kommit till i nära samarbete med namnforskarna i Uppsala. Det innebär bl.a. höga krav på samvetsgrannhet (akribi) vid återgivandet av varje svårläst bokstav i de ofta knepiga texterna. Men uppenbart måste denna aktsamling också vara utomordentligt värdefull för historieforskningen.

Sedan fortsatte Algot med ytterligare utgivningar, dels av runristningar och dels av urkunder från nyare tid, som det emellertid inte är min sak att skriva om.

Till sist har Algot Hellbom också dokumenterat sitt intresse för och sina insikter i ortnamnsforskningen, första gången med uppsatsen "Indalsälvens gamla namn" - ett klassiskt ämne - i "Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift" 1973. Det stora lyftet

inom detta forskningsområde var "Medelpads gräns mot Jämtland från medeltid till nutid" i "Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar", nr 17, Umeå 1977.

När vi på detta vis har försökt skaffa oss en överblick av åtminstone några sidor av Algot Hellboms insatser i Medelpadsforskningen tvekar vi en stund inför frågan om vem som egentligen bör lyckönskas på födelsedagen - 80-åringen själv eller Norrlandsforskningen i Umeå och Johan Nordlander-sällskapet som har glädjen att räkna Algot Hellbom bland sina medlemmar.

En nackdel med att på detta vis offentliggöra en hyllning till Algot Hellbom för hans enastående insikter och insatser i mellersta Norrlands historia och folkmål och hans förmåga att få saker ur händerna - liksom lekande lätt men ändå riktigt och rätt - är att den kan skrämja bort oss andra - både yrkes- och fritidsforskare - från det norrländska forskningsfältet. Vad orkar och förmår vi i jämförelse med Algot Hellbom? Men vi får trösta oss med att var och en har sin specialitet, sitt särskilda lilla forskningsfält där han kan göra sin kapacitet gällande. Må Algots föredöme sporra oss - icke stäcka oss!

ISRAEL RUONG 80 ÅR
AV BO WICKMAN

Israel Ruong föddes den 26 maj 1903 i Arjeplogs socken i Pite lappmark. Han växte upp i det lilla nybygget Harrok, som ligger mellan Piteälvens och Skellefteälvens källflöden, mellan de stora sjöarna Tjeggelvas och Hornavan, och mellan fjällsträckningarna Barturte och Tjiddtjak. Han har skildrat livet i Harrok och arbetsåret månad för månad på ett sådant nybygge i en utomordentligt fängslande skrift med just titeln "Harrok", som ingår i festskriften till Asbjörn Nesheim "Kultur på karrig jord" (Oslo 1978).

Harrok liksom andra nybyggen i dessa trakter, t.ex. Aleskiehtje (Västerfjäll) och Vuonatj, grundades och beboddes av sameer. Israel Ruong har från sina tidiga år personlig erfarenhet inte bara av nybyggarlivet utan arbetade också med renskötsel, innan han slog in på den lärda banan och blev nomadlärare, nomadskolinspektör, filosofie doktor, docent och professor. Under sina akademiska studier i Uppsala ägnade Israel Ruong stort intresse åt ämnet geografi, förutom naturligtvis språkvetenskap och etnologi, kring vilka hans egen forskning har koncentrerats. Detta intresse för geografiska studier har på ett lyckligt sätt satt sin prägel på mycket av det som han har skrivit om samernas liv och förhållanden. Han har kanske i högre grad än någon annan sameforskare betonat och uppmärksammat det intima sambandet mellan naturförhållandena och samernas liv. En av hans första vetenskapliga skrifter kom för övrigt ut vid geografiska institutionen i Uppsala, nämligen "Fjällapparna i Jukkasjärvi socken" (Geographica nr 3, 1937). Ett annat exempel är den utomordentligt instruktiva skriften "Jåhkåakaska sameby", tryckt i Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv 1964. Den grundar sig på en grundlig inventering av samekulturen i detta område i Jokkmokks socken före en planerad vattenreglering.

Jag har här bara nämnt några få av Israel Ruongs många skrifter om olika aspekter av samiskt liv och samisk kultur, och det är inte min avsikt att räkna upp dem alla. Särskild uppmärksamhet måste vi dock ägna hans stora sammanfattande arbete "Samerna i historien och nutiden". Denna handbok om samerna utkom första gången 1969, i en andra upplaga 1971 och i en tredje, reviderad upplaga 1975. Den hittills sista fjärde upplagan, som är starkt omarbetad, utkom 1982. Det som särskilt utmärker denna senaste upplaga i jämförelse med de tidigare är den stora uppmärksamhet som där ägnas det stora och för samerna så viktiga skattefjällsmålet, som slutgiltigt avgjordes av Högsta Domstolen 1981.

Med denna bok sällar sig Israel Ruong till raden av dem som har författat sammanfattande verk om samernas historia, kultur och levnadsförhållanden. För att hålla oss till föregångarna i Sverige kan vi bland dem framhålla Johannes Schefferus på 1600-talet, Pehr Högström på 1700-talet och Gustaf von Düben på 1800-talet. Israel Ruong har haft alldeles speciella förutsättningar genom att han både är same och akademiskt utbildad vetenskapsman. Detta ger honom unika möjligheter att förmedla de specifikt samiska synpunkterna till icke-samiska kolleger och till den svenska allmänheten, till nytta både för samerna och för oss andra.

Det vetenskapliga område som Israel Ruong valde som specialitet och som han fullföljde till filosofie doktorsgraden var språkvetenskapen. Hans doktorsavhandling av år 1943 "Lappische Verbalableitung" är en på det egna modersmålet, pitesamiskan, grundad ingående och skarpsinnig analys av det utomordentligt mångskiftande och smidiga samiska systemet för bildande av verb genom avledning från grundstammarna. Detta arbete kunde inte ha skrivits av någon annan än en som förutom den språkvetenskapliga utbildningen har den personliga känsla för betydelsenyanterna hos de samiska verben som endast modersmålet kan ge. Denna avhandling är en klassiker i den lapska språkvetenskapen.

Israel Ruong har vid sidan av sina vetenskapliga insatser som språkforskare och etnolog under hela sitt liv varit livligt praktiskt verksam på mångahanda sätt för samernas bästa. Han har verkligen blivit de svenska samernas hövding, som han brukar kallas, och även vi som icke är samer men har haft förmånen att få samarbeta med honom vill till hans åttioårsdag tacka honom för det som han har gjort och önska honom krafter till fortsatt verksamhet.

KÄDDIS - ÄNNU ETT UPPSLAG
AV TYKO LUNDKVIST

Nils Ahnlund skrev 1955 att namnet Kåddis dittills varit oförklarad. "Det gör knappast ett svenskt intryck", skrev han.

Sedan har ortnamnsforskarna stridit sinsemellan om namnets betydelse. Om jag nu som lokalhistoriker lägger mig i debatten, får jag förstås löpa gatlopp, men det må ske, när det kan ske skriftligen.

Jag har kommit att intressera mig för bebyggelsen ovan och nedan forsarna i samband med boken om Vännäs kommuns historia, som är i slutstadiet. Det är lätt att konstatera att mänskligt besittningstagande efter Umeälven skett under stenåldern ovanför forsarna. Vid denna tid låg kustbården under vatten. När emellertid havsstranden stod vid den av Pellijeff nämnda bygruppen nedanför forsarna, grundades här en bebyggelse, där folket levde förutom av jordbruk i hög grad av fiske i älven. Fiskets stora betydelse i Västerbotten styrks ju av donationsurkunderna på 1300-talet. (Kåddis nämnt 1324 och 1346.)

Umeälvens betydelse för överlevnaden i svåra tider visades under århundraden framåt, så t.ex. i slutet av 1500- och 1600-talen, när vännäsbyarna inte råkade ut för den folkminskning och ödeläggning som förekom inom stora delar av Ångermanland.

Man får förutsätta att bygruppen Hiske-Bölebyarna tidigt fiskade dels i forsarna (1543-49 "i Forsom"), dels nedanför forsarna. Där kommer nog Kåddis in.

1. Namnet har med fiske att göra?
2. I namnet ingår beteckningen för ett fiskeredskap?
3. Namnet finns på finska, lapska och svenska?

Min tanke är att *Cadis* är detsamma som *katis*. *Katis* är en uråldrig spärrfiskeanordning uppbyggd på älvbotten eller sjöbotten av träspjälor och föregångare till mjärden. Ordet *katis* ingår i namnen *Kattisavan* och *Kattislund* inom Lycksele samt i *Kattisträsk* och *Kattisberg* i Norsjö socken.

Fortfarande lever benämningen *katisa* kvar efter Umeälven på just denna fiskeanordning. Det har vännäsbor bekräftat för mig. Annars är *katsa* den namnform, som vanligen förekommer i svensk

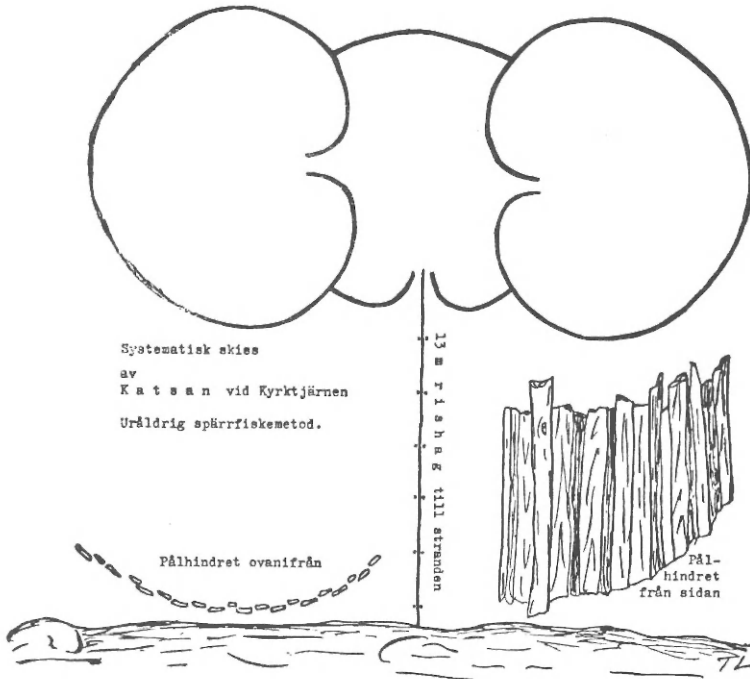

Bild 1. Systematisk skiss av katsan vid Kyrktjärnen. Skissen visar hur denna uråldriga spärrfiskemetod i princip fungerar. (Tyko Lundkvist.)

språkdräkt. Den heter *katiska* på finska. Enligt Ivar Modéer har namnet sin härstamning långt nere bland de slaviska stammarna. På finsk sida har en forskare Sirelius skrivit en avhandling på tyska om "Sperrfischerei", vari katsorna noggrant behandlas. I umebyn Haddingen omtalas katsor på en karta från 1713.

Att ett *katiska* blivit *kadiska*, när namnet lånades till svenska, är väl inte överraskande för en språkforskare. Jag har sett många finska ortnamn, där *t* blivit *d* i svenska handskrifter på 1600- och 1700-talen, t.ex. *Paltamo* som här skrevs *Paldamo*. Att senare *a* övergått till *å* på svensk botten tycks väl följa en utveckling som vi ofta sett prov på.

Så även ett ungdomsminne från mig. Under min rekryttid på I 20 skulle vi träna att föra en rapport vidare från man till man i flera led. Rapporten angav en marschordning och slutade med "- - sedan går vi till Kåddis". Efter att ha passerat alla i gruppen lät det "- - sedan går vi till Kondis".

KOMMENTAR

Red. har bett mig göra en kommentar till ovanstående artikel, utifrån den finska språkforskningens synvinkel. Uppslaget är intressant och tanken att namnet har något med fiske att göra tilltalande. Däremot måste jag nog sätta i fråga om ett finskt *t* i *katiska* skulle återges med *d* i den ställningen i ordet. Att *t* i den gamla skriftfinskan skrevs *d* efter *l*, *r* och *n* är en helt annan sak. Mellan vokaler återges finskt *t* med *t* som i *kåta*.

Vidare har finskans *katiska* kort *a* i första stavelsen. Det ger knappast *å*-ljud i den svenska dialekten i södra Västerbotten. Lånordet *katisa*, som nämnts, har både *t* och kort *a* i första stavelsen, alldeles som man skulle vänta.

Men *Kåddis* är ett mycket intressant ortnamn och därför bör vi uppta alla förslag till dess tolkning till allvarlig begrundan.

Tryggve Sköld

FUNDERINGAR KRING ORTNAMNET RENBERGSVATTNET, BURTRÄSKS SOCKEN
AV NISSE LINDBLÖM

Knappast kunde den person som gav Renbergsvattnet dess namn ha anat vad han kom att ställa till med, den gången i förliden tid då byn döptes. Hade den personen levat idag skulle han med all säkerhet ångrat sig och givit orten ett annat namn som ej kunde ge upphov till så många spekulationer som dess nuvarande.

Renbergsvattnet är sammansatt av tre ord *ren*, *berg* och *vatten*. Ger man akt på detta så finner man att naturen begåvat denna plats med både berg och vatten. Men ändå? Från muntliga källor framgår det att samernas rajdstig gick genom byn ända fram till 1800-talets senare del. Därmed skulle problemet vara löst anser kanske någon, men så enkelt är det inte. Karl Fahlgren skriver i Skellefteå sockens historia (del 1 sid.44) att djuret *ren* uttalades *ran*, och alltså inte kan ingå i ortnamnet. Fahlgren, som var född i Varuträsk i Skellefteå socken, antog att burträsk- och skelleftemålet överensstämde angående uttalet. Vad han ej tog reda på var att i burträskan säger man *rän*.

I dagligt tal säger man på burträskdialekt *Rämmärsvattne*. Detta tog Fahlgren fasta på, när han försökte utveckla ortnamnets härkomst. Han ansåg att "*Renbergsvattnet* bör sammanställas med *Remmersmyran* i Gummark, Hedensbyn och Tjärn. I myrnamnen har skriftformen återgivit uttalsformen trognast möjligt." Han fortsätter: "Vad döljer sig då under de första stavelserna i dessa namn? Nordlander föreslår med en viss tvekan mansnamnet Rimbertus. Det är kanske riktigt. Men man får nog också räkna med andra möjligheter. En jämförelse med norska ortnamn ger ett uppslag. Rembesdalen och Rembesdalsvandet sammanställas av Rygh med ett postulerat sjönamn *rembír*. Det skulle vara släkt med substantivet *remba* och adjektivet *remben* samt karakterisera sjön som trång. Denna tolkning skulle passa bra till de geografiska förhållandena i Renbergsvattnet."

Fahlgren utgår ifrån naturformationerna, att sjön är smal och långsträckt, vilket gör att hans iakttagelser är helt riktiga. Skulle namnformen ha kommit väster ifrån? Jag har all

respekt för Fahlgren och hans funderingar. Kan hans iakttagelser vara riktiga? Borde namnets bakgrund sökas på närmare håll än i norskan?

Låt oss nu för en stund lämna Fahlgren och i stället titta närmare på vad andra har skrivit rörande ortnamnet. Den som först kom att beröra namnet var Johan Nordlander vid avskriften av jordaboken av år 1543 över Västerbotten (Norrländska samlingar, häfte 6). På sidan 287 i sin källutgåva anger han byns namn som *Rembertwatn* samt att detta skulle kunna härledas till mansnamnet *Rimbertus*. Nordlander är själv mycket osäker om han lyckats tolka ortnamnets uppkomst riktigt, och sätter därför ett frågetecken efter *Rimbertus*. Varför har då Nordlander försökt härleda namnet till en mansperson? Troligen kan svaret ses i de omkringliggande byarna, vars förleder lätt kan identifieras till personnamn, som *Ragvaldsträsk*, *Gummark*, *Gärdsmark* och *Fahlmark* för att nämna några. Därmed kan man förstå att Nordlander framkastade detta som en fråga: Kan ortnamnet härledas till *Rimbertus*?

Gusten Widmark har tagit fasta på detta och menar, att ortnamnet *Renbergsvattnet* kommer från personnamnet *Rimbertus*. I Namn och bygd (1960 s. 145), ville han sätta namnet i samband med kolonistarens reviområde, där personens namn skulle ingå som förled i ortnamnet (*Rimbertsvattnet*). Även i Bygdeå sockens historia (1963 s. 55) och årsskrifter Västerbotten 1967 (s. 21) fortsätter Gusten Widmark att följa samma tankebana, endast med vägledning av vad Nordlander hade skrivit. Det synes mig vara en alltför grund källforskning, att endast nyttja 1543 års skriftspråk som utgångspunkt för att fastslå ortnamnets uppkomst.

En kontroll i Bengt Audéns bok Bottniska personnamn ger vid handen att det ej under 1500-talet funnits någon person som hetat *Rimbert* och om så varit fallet, skulle med all säkerhet detta namn ha återkommit i senare släktled från denna ort. Vilket alltså ej är fallet!

Nordlander hade därför allt fog att sätta ett frågetecken efter mansnamnet. Vi måste söka ortnamnets förled någon annanstans.

Gösta Holm (i Personnamnsstudier 1964, Anthroponymica Suecana 6 sid. 151) noterar att *Rimbert* är mycket sällsynt i gammal tid. Han skriver: "enda medeltidsbelägg är en säkerligen oriktig läsning". Holm vill i stället härleda *Remberwaten* till tyska personnamnet "*Rembal, Rembol*, som är ganska väl betyogat, inte minst från Finland, vars namnskick har flera beröringspunkter med det övrenorrländska".

Det förvånar mig mycket att detta enda skriftspråk, nämligen 1543 års, har fått ligga till grund för bedömningarna. Hade man forskat närmare i ortnamnets skriftformer under 1500- och 1600-talen, skulle man ha blivit uppmärksam på andra möjligheter att förklara namnets uppkomst.

Låt oss nu övergå till Gust Johanssons Ortnamn och kulturhistoria (1969). Här har han helt ifrångått de tidigare funderingarna och hittat en egen linje, nämligen att *Ren* användes om gränsmarkering, särskilt i Norrland och övre Dalarna som förled i namn på berg och sjöar.

Detta är en intressant iakttagelse, ty här sätter man namnet i samband med sockengränsen mellan Skellefteå och Burträsk. På andra platser kan det mycket väl vara riktigt, men ej när det gäller *Renbergsvattnet*. Sockengränsen som här avses kom att fastställas först under 1700-talet, alltså omkring etthundra-femtio år efter skattläggningen.

Förf. hänvisar även till generalstabens kartblad, för att finna stöd för sitt påstående, något som är mycket farligt! Jag kan endast hänvisa till kartbladet av år 1922 där berget vid *Mjöd-vattnet* (Burträsk) angavs heta *Renberget*, vilket är fel. Detta har på senare blad helt riktigt ändrats till det ursprungligt riktiga *Rönnberget*.

Att sådana felaktigheter ha uppstått hänger samman med uppgiftslämnandet, där ett missförstånd kan ha skett. I burträskmålet heter trädet *rönn rän*. Detta skulle göra att *Rönnberget* på bygdemål skulle bli *Ränbärje*, vilket i sin tur är mycket nära *Renberget* även dialektalt, nämligen *Ränbärje*. Troligen har detta *Rönnberget* sin del i ortnamnet *Renbergsvattnets* tillkomst. Antag att de första bebyggarna följde Bureälven mot väster. Vid

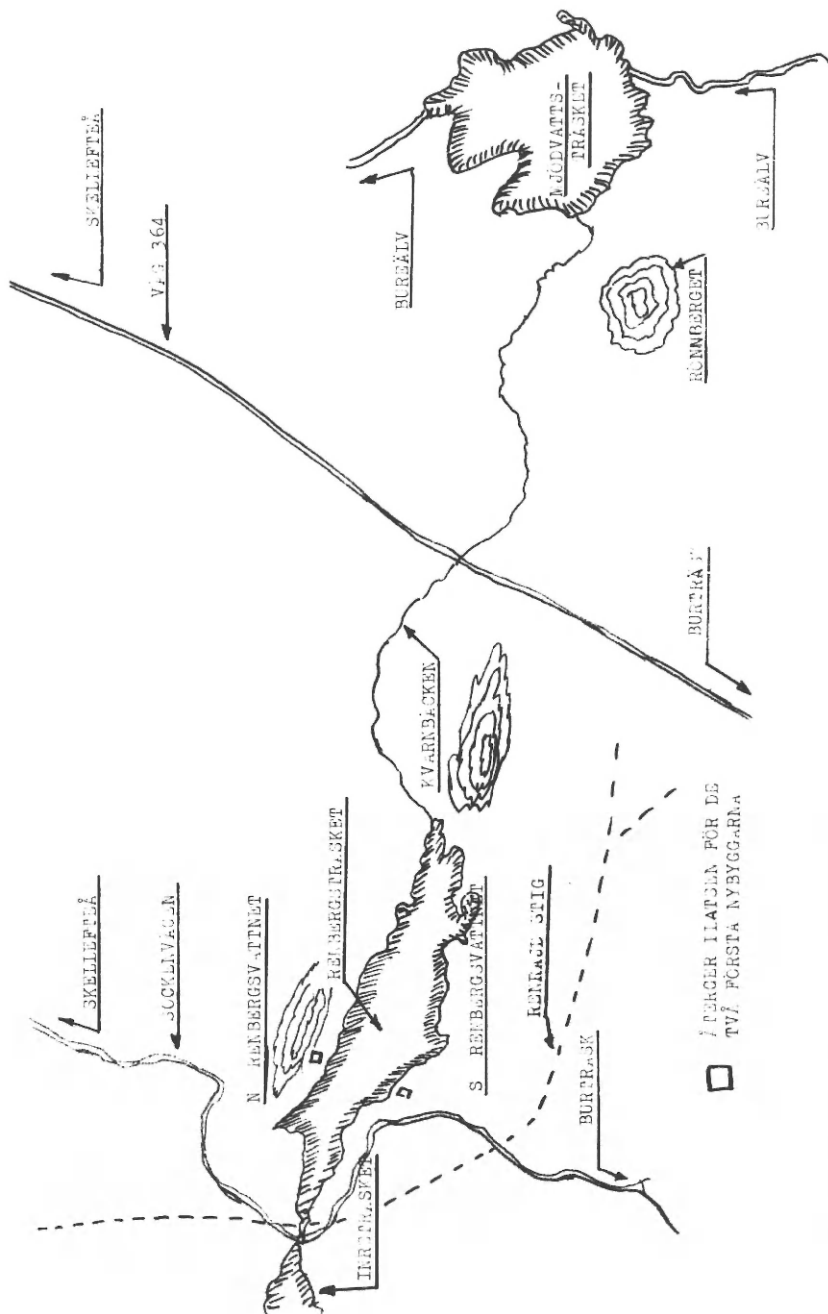

Bild 2. Kartskiss över området i Renbergsvattnets omedelbara närhet. (Nisse Lindblom.)

Mjödvattnet hittade man den bäck som leder ut från Renbergsvattnets sjöar. Ett vattendrag vid Rönnerberget.

Väl uppe vid sjöarna kan man se att rönnen haft stor betydelse för befolkningen. På varje gårdsplats av äldre datum (före 1900) kan man finna att gårdsträden utgöres av minst en rönna, oftast flera, som i alléer och bersåer. Runt omkring i naturen finns även många gamla rönnerträd. För att kunna ge ett säkert belägg för påståendet att *Renbergsvattnet* innehåller ordet *rönna* i förleden, vill jag hänvisa till de olika skriftformer som bynamnet har. Från 1539 fram till 1653 finns nitton mer eller mindre olika namnformer. Där kan man finna både *Rembersuatn* (kyrkol. 1546), *Rämbergsvattnet* (bågaml. 1572), men även skriftformer som *Renbergsvatn* (träskfiskel. 1553), *Renebergsvatnet* (kyrkol. 1557), *Renbergsvattnet* (kyrkol. 1571), *Renebergsvatn* (Älvsborgsl. 1571), *Rönnerbergsvatnit* (kyrkol. 1583), *Rönnerbärsvattnet* (bågaml. 1602), *Ränbergsvattnet* (jordab. 1653). Av dessa totalt nitton namnformerna har åtta stycken skrivits med *Rene-*, *Rönner-* eller *Rän-*. Skrivarna har haft uppenbara problem att finna rätta skrivformen för ortnamnet. De flesta började med *Rem-*, *Räm-* eller *Rän-*, förutom de här uppräknade.

Förmodligen var det prästerna som kom att översätta burträskbondskan till begriplig svenska, när bönderna kom för att betala sitt tionde till kyrkan. Andreas Olai var troligen den präst som skrev *Renebergsvatnet*. Han blev kaplan i Skellefteå redan 1531 och kyrkoherde där 1544 till 1569. Under dessa år blev han väl förtrogen med språket och kom att föra detta vidare till nästa präst, Erik Laurentii (1569-84); under hans tid skrevs förleden fyra gånger med *Rene-* eller *Rönner-*.

Därmed borde namnfrågan vara nära sin lösning, förleden är ordet *rönna*. Den sakliga grunden kan antingen vara namnet *Rönnerberget* eller rönner som växte runt sjöarna.

Gunnar Audén förde diskussion i början av 1940-talet om namnet *Renbergsvattnet* och dess samhörighet med *rönna*. Ett starkt gehör mötte honom inom byn. Man beslöt att resa en minnessten över de två första skattebönderna från 1543 med följande lydelse: "Under medeltiden kallades sjön av fiskare Rönnerbergsvattnet,

bygden var då vildmark. Åren 1540 bodde Östen Persson här och Mårten Persson i Lundagård. Fädrens möda har lämnat burgen bygd i arv åt nutida släkt. Hedrat vare deras minne". Stenen kom att resas av byamännen år 1947.

Ett gammalt talesätt från byn säger: "Det kom ofta folk långväga ifrån för att på hösten plocka mogna rönnbär i byn. Rönnbären torkades för att sedan givas till grisarna som vitaminpreparat". Denna berättelse kan ej vara äldre än från 1700-talet, men talar sitt tydliga språk om god förekomst av rönnbär.

En summering av mitt påstående är att präster, fogdar och skrivare som skulle sätta ortnamnet *Renbergsvattnet* på pränt, hade mycket svårt att skilja *ren* och *rönn* åt i "bondskan". Detta fick till följd att inom loppet av etthundratio år ändrades skriftformen nitton gånger som jag kunnat påvisa; kanske finns det flera skrivningar?

Mycket intressant blir det när Andreas Olai kommer till Skellefteå från Mellansverige. Han får god kontakt med folket, han lär sig deras eget språk och översätter det till svenska. I sin "rätta" form blir nu ortnamnet *Renebergswatnet*, *Renebergsvattnet*, *Rönnbärgswatnit* och *Rönnebergswatnit* i kyrkotiondelängderna från år 1557 till 1602. Då hade även Olais efterföljare Erik Laurentii slutat sitt ämbete som präst. Men han torde också ha bidragit till att föra ortnamnets språkform vidare. Kanske var det han som övergick från att skriva *Rene-* till *Rönne-*.

Genom forskning i de gamla skriftformerna, dialekten och byns geografiska läge anser jag det bekräftat att byn rättmätligen skulle heta *Renbergsvattnet* eller *Rönnbergsvattnet* - och att det alltså är rönnen som givit byn dess namn och ej någon mansperson Rimbertus.

IAKTTAGELSER I ÄLDRE KÄLLOR (1):
OM DEN NORRLÄNDSKA MEDELTIDSKOLONISATIONEN OCH DE ÄLDSTA
ORTNAMNEN PÅ -MARK I VÄSTERBOTTEN
AV BENGT AUDÉN

I vissa diplom från 1300-talet antyds en kolonisation i Norrland.¹ Dessa är DS nr 2606 (år 1327), DS nr 2676 (år 1328), DS nr 3134 (år 1335) och DS nr 3473 (år 1340). De har föranlett en teori, som i ett nötskal skulle kunna sammanfattas så här:

På initiativ av förmyndarregeringen för Magnus Eriksson erbjöds personer från sydligare svenska landskap att bosätta sig i Bottenviksområdets västra och norra del, norr om Bygdeå/Skellefteå. Med början under 1320-talet skedde sedan inflyttningar tämligen hastigt, i stor skala och i organiserade former.

Men under årens lopp har som känt många invändningar riktats mot denna historieskrivning. Man har bl.a. menat att kolonister kom till Bottnen från skilda håll - inte bara från söder (Hälsingland-Medelpad och Mälardistriktet), utan även från väster (Norge - Jämtland) och öster (Finland) - samt att en kolonisation av övre Norrland genom uppodlingar av inflyttade bör ha pågått under hela medeltiden och inte huvudsakligen under 1300-talets förra del.

En av orsakerna till den tidvis livliga diskussionen om denna kolonisation torde vara att man inte mera ingående analyserat källmaterialet.² Man har t.ex. oftast förbisett, att de nämnda diplomerna delvis är av olika art och syfte. Särskilt tycks det råda en skillnad mellan breven från 1327 och 1335 å den ena sidan och det från 1340 å den andra. Bl.a. har de förstnämnda en faktisk anknytning endast till området norr om Skellefetrakten. De förefaller också vara personliga eller privata uppgörelser och de ger inte någon direkt antydning om en allmän bondekolonisation. Det gör däremot 1340 års brev.

Magnus Erikssons öppna brev till allmogen av den 16 mars 1340 föreligger i avskrift från 1500-talet. Det är en förnyelse av (minst) en tidigare, senast under 1320-talet utfärdad skrivelse med uppmaning till bosättning i Bottnen, innehållande villkor och allmänna riktlinjer för denna kolonisation. Enligt brevet 1340 skulle

Christno folke och almoge biudas, och them allom och huar och enom som ther vthi byggia och boo wele frijtt loff att winna sin ägor, att taga för sig, och sina Erfuingom

i ett område som utgjordes av

the landzende wärtt Rijkes som widh Helsingeland och Ångermanland liggiandes äre, benemdh Laepmarck, huilke i fordom tidom icke haffua waritt i mång Menniskiors minnom, att the Marcker haffua waritt bruckade till att inbyggias eller besittias.

Det är viktigt att observera att kolonisationsområdet anges ligga v i d Hälsingland och Ångermanland samt att det också benämns *Laepmarek*. Därmed torde kolonisationen inte ha gällt den direkta kusten som helhet utan det obebyggda landet närmast innanför (eller omkring) de redan etablerade kustbebyggelse-enheterna. Ännu vid 1500-talets mitt brukades *lappmarken* synonymt med *ödemarken* i ett sammanhang, som starkt erinrar om det i brevet 1340 (jfr GIR 12/3 1554). Jämför också t.ex. att på 1600-talet uppgavs lappmarken börja endast någon mil innanför ett så förhållandevis sydligt och välbefolkat kustcentrum som dåvarande Umeå stad (Eriksson 1966:80, 84).³ (Här ser vi kanske den tidigaste uppgiften om myndigheternas långvariga strävan att befolka det norrländska inlandet.)

*

Det tycks vara denna kolonisation som omtalas i Gustaf Vasas öppna brev av den 19 april 1555. Där heter det bl.a. att "udi gammel tijd", då försörjningsläget var bekymmersamt (såsom situationen enligt konungen var vid 1500-talets mitt) övergav delar av befolkningen vid några tillfällen sina gårdar och sökte framgångsrikt sin utkomst på annat håll. Detta gällde dels "the Göters här", som drog genom Tyskland med flera länder, dels "the helsinger och flere the norlenninger".

Bland de senare blev det av allmoge och överhet samtyckt och beslutat, att

en märkelig hop aff allmogen skulle skickes in udi the obesithne och obyge skoger och vilmarker udi Norlanden och ther upsöke siig rhum och platzer til at setie sig nid och söke siig näring och bärning, såsom och sket är, att Gudh alzmechtig, som sine milde gåffver udi månge måtte underligen utdeler och skjiffther haffver och the landzänder Helsingelandh, Medelpada, Ångermanneland och Norrebothn så välisignat,

att thet folck sig ther nidsatthe och än nu besitie haffve och bekommit nödtorfftig föde, näringh och bärningh, så att the sig väll behielpe kunne etc (GIR).

Här sägs det alltså att vid ett tillfälle i det förgångna flyttade många norrlänningar ut till "rhum och platzer" på allmänningar och att de där anlade bebyggelser, som existerade ännu på 1500-talet. Denna kolonisation skulle således ha varit lokalt betingad.

De båda utflyttningarna skulle ha inträffat "udi the gamble tijder för någre hundrede årh" respektive "någet ther effther". I det senare fallet hade riket betydligt mer folk och var så uppodlat, att "mäst alla platzer och rhum våre bygde och besitne, som bygges och uptages kunne". Men därefter drabbades landet av digerdöden, varigenom folket "her i rijket och i Finland på then tiid mere en thvädelerne uddöde, och ther egenom kom åter riket på sådant fall, att hvad som tilförende var uptagit och välbesittid i rijkit, lades åter störste parthen öde igen".

Även om konungen kan tyckas överdriva digerdödens härjningar och skönmåla bebyggelseutvecklingen under tiden närmast dessförinnan - brevet var ett inslag i en kampanj för hemmansbildningar i Norrland - överensstämmer dock hans uppgifter i princip med den moderna bebyggelseforskningens resultat. I fråga om Norrland har sålunda Ingvar Jonsson framhållit en "betydande bebyggelseutveckling" under 1300-talets förra del i åtminstone Hälsingland och Västerbotten och en ekonomisk stagnation eller tillbakagång i samma område under hela 1400-talet. "Den verkliga expansionen bör ligga före 1400-talet." (Jonsson 1971:164 ff, 296 ff, 306 f.) För Gustaf Vasa låg det nära till hands att anknyta till den kraftiga utvecklingen under tiden omkring 1300. Liknande förhållanden rådde i Norrland vid mitten av 1500-talet.⁴ Och sätten att söka komma tillrätta med dessa bör ha varit likartade.

Jag skall härnäst fästa uppmärksamheten på en hittills inte nämnd detalj, som jag tror kan infogas i detta sammanhang, nämligen fördelningen av ortnamnen på *-mark* (*Ersmark, Bullmark* m. fl.) i Västerbotten omkring 1540.

Ortnamn på *-mark* finns i Sverige "fr.o.m. Småland t.o.m. Gästrikland men saknas i ett bälte över Hälsingland, egentliga Dalarna, Härjedalen och Medelpad. Fr.o.m. Ångermanland fortsätter namnen upp i Västerbotten och Norrbotten. Även Finland har en del sådana namn" (Ståhl 1970:98).

Namntypens utbredning vid Bottenviken var enligt de äldsta källorna (skattelängder från 1500-talets mitt) väsentligen densamma som i nutiden. Enligt skatteboken för Ångermanland 1550 fanns det i landskapet ett tiotal byar (registreringsenheter) med namn på *-mark* (Nordlander 1899). I jordeboken för Västerbotten 1543 upptas 39 *mark*-byar (Nordlander 1905). Öster om Bottenviken förekom vid samma tid ett tiotal sådana byar i mellersta och södra Österbotten och i det söder därom belägna Satakunta (Karsten 1921:486 ff; 1923:241,304,333).

Det huvudsakliga och viktigaste området för de bottniska *mark*-bebyggelserna utgjordes av socknarna Piteå, Skellefteå, Löfvånger, Bygdeå och Umeå, alla i det dåvarande landskapet Västerbotten. Norr därom (i Luleå sn) fanns endast en *mark*-by. Söder om Umeå (i Ångermanland) var dessa byar inte bara färre än i Västerbotten utan även betydligt mindre. Många hade endast en hemmansägare, och flera var ödesbyar eller utjordar. Både i Ångermanland och i Finland var *mark*-namnen med några undantag av annan typ än de västerbottniska, idet att förleden inte var ett personnamn.

En av de första att undersöka de äldsta *mark*-namnen i Norrland var Johan Nordlander. Han fann bl.a. att namntypen var vanligast i Västerbotten och att förleden oftast var ett nordiskt (icke-kristet) personnamn (*Anund*, *Grim*, *Östen* m.fl.) i genitiv (1905: 299 f). Han gav också många tolkningar av dessa ortnamn, i form av parentetiskt inskjutna förklaringar i sina utgåvor av norrländska skattelängder.

Efter Nordlander har främst Gösta Holm utforskat dessa *mark*-namn. Han anser bl.a. att efterleden *-mark* betydde 'skogsnybygge' e.dyl. och att - pga. de nordiska personnamnen i förlederna - *mark*-byarna tillkom, innan de med kristendomen införda personnamnen blivit vanliga, dvs. "sannolikt delvis" under 1300-talets förra hälft men troligtvis också något tidigare.⁵ Vidare hävdar Holm att *mark*-byarna, som oftast återfinns i socknarnas yttre delar, hade anlagts av personer, som flyttat ut från äldre be-

byggelseenheter i området (1949:95 ff; 1970:53 ff; jfr även Holm 1965).

Mark-byarnas andel av samtliga byar i de västerbottniska socknarna (med undantag av Kalix och Torneå, som inte hade några ortnamn på *-mark*) enligt jordeboken för Västerbotten 1543 (Riksarkivet) framgår av följande översikt.

Socken	Antal byar	Därav <i>mark</i> -byar	
		Antal	Andel (%)
Luleå	47	1	2,1
Piteå	32	5	15,6
Skellefteå	55	9	16,4
Löfvånger	27	2	7,4
Bygdeå	35	8	22,9
Umeå	84	14	16,7
Summa	280	39	13,9

Omkring 14 % av alla byar 1543 hade namn på *-mark*. Av socknarna hade Bygdeå med ca 23 % de förhållandevis flesta. I Piteå, Skellefteå och Umeå var andelen densamma, ca 16 %.

Till översikten finns det några anmärkningar. En är att Ivarsboda registreras både i längden för Bygdeå och i den för Umeå, medan byn upptas endast under Umeå i bågaskattelängderna för dessa socknar åren 1539 och 1543 (Riksarkivet). Denna skillnad sammanhänger möjligen med skatternas olika art. Bågaskatten var en personskatt, och en person blev inte dubbelbeskattad. Däremot kunde kanske en jordegendom någon gång beskattas i två socknar, om den som i detta fall var belägen på sockengränsen. Här skulle man alltså kunna minska antalet byar i Bygdeå med 1.

Sedan tycks vissa *mark*-byar ha haft en annan sockentillhörighet under tiden före 1543. Sålunda förefaller Vebomark ha legat under Löfvånger i kyrkligt hänseende vid denna tid (fram till 1550-talet) och tidigare, även om byn administrativt räknades till Bygdeå (Huss 1902:Bil. s. 12 f). Dessutom förknippas Vebomark i bebyggelsesågner från Löfvånger med socknens två övriga *mark*-byar 1543, Hökmark och Önnesmark (Holm 1949:98; Fahlgren 1953:23). Man skulle av detta kunna tro att Vebomark mera ur-

sprungligt tillhörde Lövånger.

Vidare omtalas även Estersmark, Grimsmark och Gunsmark, vilka registreras sist i jordskattelängden för Bygdeå 1543, i detta sägenmaterial från Lövånger. Avståndet från dessa vid varandra belägna byar, som ännu består, till kyrkoorten (centrum) i Bygdeå är ca 3 mil, medan det endast är en dryg mil från dem till kyrkoorten i Lövånger. Och övriga *mark*-byar i Bygdeå 1543 var belägna närmare socknens centrum än dessa tre. Ätminstone Grimsmark och Gunsmark ligger också närmare kyrkan i Lövånger än den - som ovan antagits - forna Lövångersbyn Vebomark. Med hänsyn till bebyggelsetraditionen och byarnas geografiska läge är det alltså mycket möjligt att inte endast Vebomark utan även Grimsmark och Gunsmark tidigare (före 1543) räknades till Lövånger.⁶

I fråga om övriga socknar har jag inte funnit något som tyder på att deras indelning skulle ha ändrats under tiden före 1543, så att detta påverkat byarnas antal i socknen eller *mark*-namnens fördelning.

Med ovan gjorda förändring och antaganden skulle Lövånger i äldre tid ha haft 30 byar, varav (2+3=) 5 *mark*-byar och Bygdeå 31 byar, varav (8-3=) 5 *mark*-byar. Föregående tabellöversikt skulle därmed få följande utseende.

Socken	Antal byar	Därav <i>mark</i> -byar	
		Antal	Andel (%)
Luleå	47	1	2,1
Piteå	32	5	15,6
Skellefteå	55	9	16,4
Lövånger	30	5	16,7
Bygdeå	31	5	16,1
Umeå	84	14	16,7
Summa	279	39	13,9

Andelen *mark*-byar blir nu densamma i de aktuella socknarna (utom i Luleå), 16 % av alla byar. (Om även Estersmark förs från Bygdeå till Lövånger, skulle andelen *mark*-byar i dessa socknar uppgå till 12,9 % respektive 19,4 %.)

Oavsett vilket av dessa två översiktsalternativ man föredrar, finner man att *mark*-byarna förekom i praktiskt taget samma relativa omfattning i de olika socknarna (med undantag av Luleå, där *mark* tydligen inte var ett aktuellt, ortnamnsbildande element - men där det å andra sidan kan ha anlagts liknande bebyggelser med andra slags namn).

Hur skall denna märkligt jämna fördelning i landskapet förklaras? Ja, ett näraliggande och inte orimligt svar vore väl att de tillkom under samma ekonomiska, sociala och språkliga förhållanden i de respektive socknarna, under samma tidsperiod och i proportion till antalet byar (storgårdar?) i socknen. De bör därmed också ha bildats efter visst samråd mellan representanter för socknen och fogdeinstitutionen (?). Detta resultat skulle enligt min mening tills vidare kunna sammanhållas med antydningarna om en norrländsk kolonisation i de ovannämnda breven från 1340 respektive 1555.

Sammanfattningsvis. Vid ett tillfälle mellan låt oss säga 1250 och 1350 flyttade (eller flyttades) en del av de norrländska socknarnas befolkningsöverskott till allmänningar ("lappmarker"). De bebyggelseenheter som därmed uppstod betecknades i ett område som i huvudsak utgjordes av socknarna Piteå, Skellefteå, Lövånger, Bygdeå och Umeå i Västerbotten med den första kolonistens namn och elementet *-mark*, som av någon anledning var ortnamnsbildande i detta landskap mer än på andra håll i Bottnen under medeltiden. Åsikten att *mark*-byarna var resultat av lokala utflyttningar före 1350 är svår att förena med den inte ovanliga tanken att i stort sett samma kustområde koloniserades genom inflyttningar (från ett eller annat håll) med början under 1320-talet. Men den skulle - tror jag - kunna beaktas i större utsträckning i den intressanta diskussionen om övre Norrlands medeltida bebyggelse.

NOTER

1. Med *kolonisation* menas här "uppkomsten av helt nya bebyggelser eller också bosättning på plats, där tidigare ett eller flera nybyggen existerat men ödelagts" (Bylund 1956:7).
2. Detta har börjat göras först under senare år; se t.ex. Sundström 1978, särsk. s. 150 ff.
3. Om betydelsen av ortnamnelementet *lapp*, se närmare t.ex. von Düben 1873 (1977):390 ff och Ståhl 1970:142.
4. Här kan t.ex. nämnas, att antalet hemmansägare (beskattade huvudpersoner i hushållen) enligt bågaskattelängderna för Västerbotten (Riksarkivet) ökade med ca 15 % i landskapet under endast 10 år, mellan 1539 och 1549.
5. I markgäldslängder för Uppland från omkring 1310 (DS nr 1875-1889) - de enda möjliga källorna i detta fall - är personer med kristna namn visserligen i minoritet, ca en tredjedel av de ca 1 600 registrerade. Men även om kristna personnamn började brukas senare vid Bottenviken än i Uppland, vilket återstår att bevisa, borde *mark*-namnen i Västerbotten ha innehållit ett flertal sådana personnamn, om dessa ortnamn i huvudsak bildades först under 1300-talet. (Till synes endast ett genom kristendomen infört namn, *Blasius* (i Blåsmark), utgör förled i de medeltida västerbottniska *mark*-namnen.)
6. Även i Piteå sn förekom en bebyggelsesägen, enligt vilken *mark*-byar skulle ha tillkommit som en följd av utflyttning från en äldre by: Svensbyn skulle ha grundlagts av Sven, som hade tre söner, Eric, Hemming och Sjul, vilka anlade byarna Ersnäs, Hemmingsmark och Sjulsmark (Hallström 1923:4; jfr Fahlgren 1953:23).

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Bylund, E. 1956. Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867. Uppsala. (Geographica Nr 30)
- DS = *Diplomatarium Suecanum* (*Svenskt Diplomatarium*).
- von Düben, G. 1873 (1977). Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Etnografiska studier. Östervåla.
- Eriksson, K. 1966. Besök i ett lappläger vid Umeå 1655. I: *Västerbotten* 1966.
- Fahlgren, K. 1953. Skelleftebygden. I: *Skellefte sockens historia*. Utgiven av Karl Fahlgren. Del 1. Första bandet. Uppsala.
- GIR = *Gustaf den förstes registratur*. Handlingar rörande Sveriges historia. 1:1-29. Stockholm 1861-1916.
- Hallström, G. 1923. Bebyggelsesägnar och snarlikt från Norrbottens län. I: *Norrbotten* 1923.
- Holm, G. 1949. Ortnamnen i Lövånger. I: *Lövånger. En sockenbeskrivning* under medverkan av flere fackmän. Andra delen, utg. av Gösta Holm. Umeå.
- 1965. Personnamn i nordnorrländska ortnamn. I: *Personnamnsstudier 1964 tillägnade minnet av Ivar Modéer (1904-1980)*. Lund. (Anthroponymica Suecana, 6.)
- 1970. Några äldre ortnamn. I: *Umeå sockens historia*. Red. av Karl Fahlgren. Umeå.
- Huss, E.G. 1902. Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540-1571. Uppsala.

- Jonsson, I. 1971. Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid. Umeå. (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar, 9)
- Karsten, T.E. 1921-23. Svensk bygd i Österbotten nu och fordom. En namnundersökning. Del I-II. Helsingfors. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 155 och 171.)
- Landskapshandlingar: Västerbotten. Kammararkivet, Riksarkivet.
- Nordlander, J. 1899. Skattebokenn aff Ångermanne land pro anno 1550. I: *Norrländska Samlingar*, häftet 4. Stockholm.
- 1905. Jordha Boocken Wthaaff Westrabotnen. I: *Norrländska Samlingar*, häftet 6. Upsala.
- Ståhl, H. 1970. Ortnamn och ortnamnsforskning. Uppsala.
- Sundström, H. 1978. Bondebygd blir till: Övre Norrlands äldsta bosättningshistoria i ljuset av det skriftliga materialet. I: *Faravid* 2/78.

DE ARKEOLOGISKA UTGRÄVNINGARNA I GENE - NÅGRA ANTECKNINGAR.
AV GUSTAF EKLUND

Det ligger i en hembygdsförenings arbetsuppgifter att upptäcka och värna om de fornlämningar som finnas inom dess område. Styrelsen inom Själevads Hembygdsförening har under hela föreningens verksamhetstid alltid lagt sig vinn om att följa upp denna målsättning. Många är de i Själevad, både inom och utom föreningens styrelse, som forskat och dokumenterat sina iakttagelser. Bland andra var Herbert Lagerström en ivrig forskare och förespråkare för att vidare undersökningar skulle företagas av de av honom inventerade fornlämningarna inom socknen. När man nu efter hans verksamhetstid ser igenom gamla brev och protokoll så finner man att de utgrävningar som företagits i Gene knappast hade kommit igång utan hembygdsföreningens upprepade framställningar till Riksantikvarieämbetet om att man borde vidare undersöka fornlämningarna inom socknen.

I brev den 13 febr. 1955 från Riksantikvarieämbetet framhålls att "rektor Herbert Lagerström, Själevad vid upprepade tillfällen diskuterat frågan om att undersöka vissa fornlämningar i Själevad. Riksantikvarieämbetet har därvid framkommit till att det skulle visa sig lämpligt att utföra ett sådant arbete under två år. Under första året göres en rekoqnosering under ca 3 veckor av de företeelser, som bör utgrävas. Ämbetet har kostnadsberäknat ovanstående arbeten till ca 1.500 kr. för första året och till ca 4.000 kr. för andra året. Härtill kommer kostnader för arbetskraft, omfattande två - tre man. Kostnadsberäkningen är grundad på, att undersökningen sker under åren 1955-56 i samband med andra arbeten, som ämbetet då utför i Norrland. Ämbetet svarar därvid för första årets kostnader. Ämbetet är livligt intresserad av att de föreslagna undersökningarna komma till stånd. Enligt överenskommelse med rektor Lagerström får ämbetet härmed fråga, huruvida Själevads Hembygdsförening är villig att svara för de ovan beräknade kostnaderna på kronor 4.000 samt för den under andra året behövliga arbetshjälpen." Brevet är undertecknat av K.A. Gustafsson och

Sverker Janson.

I anledning av ovanstående brev skriver hembygdsföreningens ordf. Per Söderlind den 3 okt. 1955 till Ämbetet att eftersom Själevads Hembygdsförening inte har medel tillgängliga att ställa till Riksantikvarieämbetets disposition för undersökningar av fornlämningar i Själevads socken, har rektor H. Lagerström i Själevad erhållit i uppdrag att begära anslag ur stiftelsen J.C. Kempes minne för möjliggörande av dessa för vår sockens historia betydelsefulla arbeten. Det ekonomiska problemet är därmed löst. Föreningen vill särskilt framhålla att den även i fortsättningen på allt sätt skall söka främja dessa undersökningar. I brev den 1 mars 1956 skriver Riksantikvarieämbetet att man där önskar vänta med undersökningarna och, sedan man fått besked om anslaget till arbetet, återkomma i ärendet.

Efter flera kontakter mellan Riksantikvarieämbetet och hembygdsföreningen meddelar Ämbetet i brev den 2 maj 1957 att de nu, efter att det kommit bekräftelse på att Själevads hembygdsförening kommer att lämna Ämbetet det tidigare avtalade ekonomiska biståndet, kommer att utföras arkeologiska undersökningar i Själevad. "Fil. lic. Evert Baudou som skall utföra undersökningarna kommer senare att sätta sig i förbindelse med Eder." Som synes har det förekommit en mångfald av brev och telefonsamtal mellan Ämbetet och hembygdsföreningen.

Det var med stor tillfredsställelse som hembygdsföreningen följde med resultaten av utgrävningarna med en så skicklig arkeolog som fil. lic. Evert Baudou. Efter det att Örnsköldsviks kommun kommit med exploateringsplaner för Genesmon så återupptogs undersökningarna, nu av den arkeologiska institutionen vid Umeå universitet under ledning av professor Evert Baudou och doktoranden Per Ramqvist.

Resultatet från deras framgångsrika forskningsarbete presenterades vid en uppmärksammas konferens som hölls i Örnsköldsvik den 17-18 sept. 1981, varvid det inbjudits deltagare från när och fjärran, bestående av museifolk och andra intresserade. Själevads hembygdsförening och dess styrelse hade nog sett fram emot att få deltaga med något ombud med tanke på deras grundläggande insatser till detta forskningsarbete, samt att det

gällde deras hembygd. Men någon inbjudan kom inte. Tydligen hade man ej något intresse för den lokala hembygdsföreningen, dess styrelse och amatörforskarna.

Att amatörforskare med intresse för hembygden kan bidra till och ibland komplettera den seriösa forskningen finns det många belägg för. Undertecknad läste i Johan Nordlander-sällskapets årsbok Norrlänningar förr och nu en artikel om utgrävningarna i Gene av Per Ramqvist, där det i beskrivningen redovisas vissa betingelser för forskningen där och framhålls att det tyvärr icke finns tillgång till någon f. d. sjö eller myr i närheten där man kunde företa pollenanalys (a.a. sid. 27). Detta påstående måste kompletteras. Man frågar sig varför bosättningarna för snart två tusen år sedan kom att läggas just i Gene. Varför slog man läger här? Troligen var det god tillgång på fisk där samt gott om vilt i skogarna, och troligen fanns det även förutsättningar för boskapsskötsel. Men vad som är livsviktigt för både djur och människor är att det finns tillgång på dricksvatten. Vid närmare undersökningar kunde fastställas att det för länge sedan faktiskt funnits en tjärn ca 300 meter från boplatsen och på en något högre nivå med underjordiska källvattentillflöden, samt en liten bäck därifrån. Minnesgoda äldre människor kunde berätta om detta och om att vattnet från bäcken ibland användes till kreatur och till klädtvätt. Det hade bildats lera i botten av tjärnen så den kunde behålla vatten fast det var sand och grus i marken omkring. Sannolikt har man där hämtat lera för klining av väggarna i de första husen i Gene. Förhoppningsvis kan platsen komma ifråga för pollenanalys.

Knut Kallin (f. 1899) kunde för mig berätta att när han var barn roade man sig med skridskoåkning på tjärnens is. Den var då liten, ca 300 m², och efter utdikningar blev den ännu mindre. Något dricksvatten togs ej då från tjärnen, men en brunn var grävd intill tjärnen varifrån man dragit vattenledning till ett flertal fastigheter i närheten. Ledningarna bestod av furustockar med borrarade hål längsgående igenom. Tjärnen är nu helt uttorkad.

Vidare skriver Per Ramqvist a.a. sid. 24 att här i Gene funnits ytterligare fem gravhögar på någon av Gene bys inägor och att dessa blivit borttagna vid odlingsarbete. Som känt är kunde en av

dessa högar ge ett rikligt fyndmaterial. På det hemman där Karl Emanuel Hedberg gjorde detta fynd fanns ytterligare två större ättehögar, som Karl Sidenbladhs beskriver från sina antikvariska undersökningar i Ångermanland 1867. Antikvarisk-topografiska arkivet har välvilligt ställt till mitt förfogande fotostatkopior av Karl Sidenbladhs beskrivning av var dessa högar var belägna. K. Hedberg ansökte om att få borttaga även de två större högarna som låg intill den hög där fynden gjorts, detta med motiveringen att de var till hinders för åkerbruket. Tillstånd till detta lämnades den 25 aug. 1869. Dessa högars bortskaffande kom tydligen ej till stånd emedan hemmanet såldes på auktion den 1 maj 1870 till N.E. Öberg, varefter det övergick till bröderna Petrus och Jonas Wångbergs ägo den 2 aug. 1870. Bröderna Wångberg ansökte senare om att få taga bort dessa högar och fick det beviljat den 18 sept. 1872. Således är det inte känt att det funnits mer än tre forngravar på Gene bys inägor!

Beträffande de i Ramqvists uppsats nämnda flygbilderna som kan visa vissa "crop marks" där det kan antas vara rester av bortodlade gravhögar, kan också vissa anmärkningar resas. Den ifrågasvarande platsen ligger på ett annat hemman och flera hundra meter från den plats som docent Sidenbladhs angivit. Däremot har undertecknad vid samtal med äldre personer från orten fått bekräftelse på att det på den angivna platsen funnits två större gödselhögar. Det var alltså en upplagsplats för gödsel som kördes ut med häst och släde på vintrarna för att brukas på åkrarna om våren. Marken som gödselhögarna har legat på under flera år torde ha blivit så mättad av denna gödsel att växtligheten där blivit avvikande från den omkringliggande. Sannolikt var det så med dessa "crop marks".

O K N Y T T   V I D   T J Ä R N E N

Enligt vad som är dokumenterat var Gene bara en gård i början av 1500-talet. Den muntliga traditionen var då viktig för att fortlanta händelser från generation till generation. De gamla kom därvid att ha en viktig funktion genom sina berättelser om vad

som rörde gården. Systemet med att de gamla fick sitta kvar på gården som förmånstagare även när gården gick ur börd så att säga, bidrog avsevärt till att det nya folket på gården, som kanske kom från en helt annan trakt, kunde av de gamla förmånstagarna få kunskap om gårdens och bygdens äldre historia.

Hildur Sidén (född Tjernström 1909) har talat om vad hennes mormor, som från födseln varit bosatt på hemman nr 1 i Gene, hört berättas av äldre människor på gården. Hennes mormor berättade bl. a. om Genesmon, att ingen människa skulle vistas på mon nattetid, ty då var genesfolket i arbete med yxhugg och hammarslag. Gnistregnet från smedjan lyste upp hela mon, hundar skällde, och barn, djur, ja alla var aktiva på något sätt. På morgonen var allt tyst och stilla för att fortsätta så fort det blev natt igen. Mormor sa aldrig spöken, utan det var "genes-folket".

När det var stortvätt kördes bykeskaren till en tjärn ute på mon, först lades kläderna i blöt över natten för att tvättas dagen därpå, men oftast var tvätten färdig när gårdens folk kom dit. Då sa mormor att det grå varit här och hjälpt dem under natten. Var det något i ladugården, t. ex. en ko som hade kalvat, alltid såg mormor någon av de "grå". De grå var kvinnorna på mon, de var alltid gråklädda samt ville bara gott.

Det mest fascinerande som berättades var när mormor talade om då männen kom på sina hästar och red i galopp över mon, de hade alltid långa spjut eller dylikt, de red från Bäckfjärden och tillbaka igen, de red alltid i dis eller dimma. Vore jag konstnär, säger Hildur, skulle jag bättre kunna fånga in bilden som följt mig hela livet. Hon, min mormor, kunde berätta det så levande, vilket jag inte kan.

Allt hände nattetid, aldrig på dagen. Jag minns att när jag var barn, säger Hildur, så blev jag bekant med några andra barn vid Bäckfjärden och vi lekte där. Vi hittade några små saker där, men när jag kom hem och visade skatten tog morfar, vilken var en bestämd herre, mig med tillbaka till sjön där jag fick peka ut platsen samt lägga tillbaka sakerna, för de tillhörde genes-folket. Vad var det för män som kom ridande? Var det forntida birkarlar eller hirdmän som inspekterade sitt revir, eller var det hela bara sagor för barnen? Vad vet man?

RECENSIONER - ANMÄLNINGAR

ETT KLARLÄGGANDE OM RENSKÖTSEL

I Oknytt 3-4 1982 anmälde Tryggve Sköld min avhandling "Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark". Han hävdar där att jag inte lyckats bevisa, eller ens göra sannolik, min huvudtes "att den intensiva renskötseln i Lule lappmark infördes på grund av det hårda skattetrycket från den svenska kronans sida i början av 1600-talet". Om jag lyckats bevisa min huvudtes eller inte kan lämnas därhän i detta sammanhang, det bör dock påpekas att det inte är den som Tryggve Sköld tillskriver mig.

Intensiv renskötsel är en *teknik* som innebär att man vallar renarna i stort sett hela året, motsatsen är extensiv renskötsel där renarna i större utsträckning lämnas "i vildan". Vad jag behandlat är tamrenens *roll i försörjningen*. Där skiljer jag mellan 1. *samiskt fångstsamhälle* där jakt och fiske är huvudnäringar och de få tamrenarna spelar en underordnad roll som födoämnesresurs och 2. *rennomadism* där större hjordar av tamrenar är den viktigaste försörjningskällan. Distinktionen är väl etablerad inom forskningen sedan många år och intensiv respektive extensiv renskötsel är möjlig inom ramen för båda dessa hushållningssystem.

Intensiv renskötsel är oftast knuten till mjölkning av renarna och jag ger i avhandlingen flera belegg för att renmjölkning förekommit redan före början av 1600-talet. Därför är det också troligt att man anslagit en del av arbetskraften till intensiv renskötsel av de små hjordarna, medan man i övrigt exploaterat försörjningssystemets huvudresurser genom jakt och fiske. En sådan näringsform är känd bland flera sibiriska folk.

Vi kan vara tämligen säkra på att tamrenskötseln förekommit i Nordskandinavien i åtminstone tusen år. Vad jag påstår är: att *rennomadismen* som försörjningsform inte förekommit i Lule lappmark förrän tidigast i början av 1600-talet och att statens ingrepp spelat en avgörande roll i sammanhanget. Jag har inte berört frågan om renskötseln var intensiv eller extensiv dessförinnan och därmed inte heller när den intensiva renskötseln infördes.

Lennart Lundmark

NORRLANDSLITTERATUR 1982 - ETT AXPLOCK

AV LARS-ERIK EDLUND

I den följande artikeln anmäls några titlar inom norrländsk humanistisk forskning, utkomna under 1982 (några har tryckåret 1982, men kom i bokhandeln först 1983).

I Norrbotten har under 1982 utkommit en i mitt tycke mycket fin hembygdsbok, nämligen Överkalix. Del 1. Från stenhacka till järntacka. (Norrbottens museum: Luleå. ISBN 91-85336-25-4.) Pris: 100 kronor. Författaren heter Olof Hederyd och är adjunkt i Vuono, Haparanda. Det är ett mycket stort material inom arkeologi, historia, etnologi och språkforskning (i ett språkkontaktområde dessutom) som författaren haft att sätta sig in i. Risker vid en sådan mångvetenskaplig granskning är självfallet att man inte förmår att till fullo penetrera de olika delområdena på ett tillfredsställande sätt och kritiskt värdera tidigare forskning. Så långt min bedömningsförmåga sträcker sig har författaren på denna punkt skilt sig från ungdomen på ett utomordentligt sätt. Till skillnad från en härom året utgiven historik över Bodens kommun, där många bidragsgivare skrivit var sitt avsnitt, har överkalixhistoriken en enhetlighet både till form och innehåll, som gör läsningen till ett nöje.

Bokens värde förhöjs avsevärt genom det rika illustrationsmaterial, inte minst de teckningar som Ulf Hansson gjort. Eftersom boken i nästa nummer av OKNYTT kommer att underkastas sakkunnig granskning av en fackman (historiker) avstår jag i det här sammanhanget från att ingå på dess innehåll.

En viktig källskrift till den södra Lapplands historia är O. P. Petterssons Gamla byar i Vilhelmina. Boken utgavs första gången, i tre band, mellan 1941 och 1946. 1960 kom ett registerband, utgivet av Axel Ivarsson och Karl-Hampus Dahlstedt. Petterssons arbete har sedan länge saknats i boklådorna, och det är därför ytterst lovvärt när nu, på initiativ av Skytteanska samfundet i Umeå och Två Förläggare Bokförlag, Petterssons arbete utgetts i en facsimiledition (som Kungl. Skytteanska samfundets handlingar. Acta Regiæ Societatis Skytteanae Nr. 23:1-2. och Norrländska skrifter /Av Två Förläggare Bokförlag utgiven serie rörande norrländsk topografi och kultur/ Nr. 8:1-2. Umeå. ISBN 91-85920-13-4. ISSN 0560-2416 (Skytteanska samf.), 0349-3202 (Två Förl. Bokf.)). Pris: 190 kronor.

Denna nyutgåva har av Karl-Hampus Dahlstedt försetts med en biografisk skiss över O.P. Pettersson samt en historisk essä av historieprofessorn Magnus Mörner. I den sistnämnda uppsatsen sätts lappmarkskolonisationen in i ett internationellt perspektiv; O. P. Petterssons på lokala källmaterial och muntliga traditionsuppgifter byggda arbete får med Mörnerns essä ett generellt värde.

Dahlstedts biografiska anteckningar ger bilden av Pettersson som den samvetsgrant arbetande folkskolläraren, vilken oförtrutet står i Klios tjänst, lyhörd för vad folk har att berätta från farfars och mormors tid. Oral historia är näppeligen något nytt! I den bibliografiska redovis-

ningen saknar man O. P. Petterssons uppsatser om en björnkarakls minnen, vargjakt hos lapparna och en forsfärd i södra Lappmarken, publicerade i det av O. Bergqvist och Fr. Svenonius redigerade praktverket Lappland. Det stora svenska framtidsländet (Stockholm 1908). Detta är självfallet bara en detalj, men kan beklagas eftersom det sannolikt var med detta medarbetarskap som O. P. Pettersson blev känd i något vidare kretsar.

Troheten mot förlagan har gjort att de fyra häftenas olika uppgifter i efterskrifter o. dyl. om Petterssons historiska metoder, arbetets och registerdelens redigeringsprinciper etc. inte sammanförts på ett ställe. Som det nu är får man inhämta dessa kunskaper på skilda håll i de två banden, vilket är en olägenhet. Dessa anmärkningar väger dock ytterst lätt mot den avsevärda fördel det är att ha denna nordsvenska klassiker tillgänglig i två gedigna band, till ett facilt pris dessutom.

I Örnsköldsviks storkommun har man lånat framskridna planer på att sammanställa en större kommunhistorik. Men för att ha en så god forskningsbas som möjligt för detta stora arbete är det nödvändigt med diverse förarbeten. Därför har ett antal mindre delområden underkastats sakkunnigt studium av skilda forskare. Fem band i denna "grundforskningsserie" har hitintills utkommit - del 2 (Erik A. Nylanders arbete Familjeregister för Själevads socken 1681-1785) anmäldes i förra numret av ÖKNYTT av Inez Egerbladh. Av de återstående fyra banden behandlar två sörköreriets villkor och utveckling, nämligen Kersti Ullenhaas Sörkörare. Bönder med lärft på lassen från norra Ångermanland 1750-1850. ISBN 91-7542-061-9. Pris: 68 kronor och Mats Morells Bondeköpmän. Sörkörarnas arvtagare i Norra Ångermanland under sent 1800-tal. ISBN 91-7542-069-4, ISSN 0280-6150. Pris: 98 kronor.

Sörköreriet är som bekant benämningen på den norrländska allmogens vintertida handelsresor till marknader och städer i Mellansverige, i syfte att avyttra egna och andra norrländska lantmäns produkter, samt lappmarksvaror. Sörkörarna fick under slutet av 1800-talet efterföljare i bondeköpmän med delvis annan inriktning. Denna omvandlingsprocess beskrivs på ett klarörande sätt i böckerna, vilka naturligt kompletterar varandra, inte bara tidsmässigt. Ibland blir det frågan om vissa omtagningar, t.ex. om sörköraren Eric Norberg i Kornsjö. Muntliga traditioner fullständigar bilden av dessa handelsmän, framförallt i Morells bok. Personligen tycker jag att de muntliga uppgifterna i ännu högre grad hade kunnat få komma till tals. Att böckerna på ett utomordentligt sätt kompletterar den bild av sörköreriet, som P. Norberg presenterat i Arkiv för norrländsk hembyggsforskning 14, 1955, torde vara ställt utom allt tvivel.

Anundsjö. Släkter och gårdar heter del 5 i serien från Örnsköldsviks kommun (ISBN 91-7542-075-9, ISSN 0280-6150). Pris: 190 kronor. Denna 521 sidor omfattande bok har sammanställts av författarkvartetten Anna-Greta Näslund, Paul Olsson, Per Sundin och Sven Z. Sundin. Bokens huvuddel ägnas de olika anundsjöhemmanens ägarlängder från Gustav Vasas tid fram till sekelskiftet 1800/1900. Också knektar, länsmän, nämndemän, präster, klockare, lärare, "particulaires" och hantverkare presenteras. Bakom framtagandet av detta jättematerial ligger stora mödor, något som endast den kan förstå som arbetat med material av här ifrågakommande typ (skatte-

längder, husförhörslängder, kvarntullslängder etc.). Material från domböckerna har också på ett förtjänstfullt sätt framtagits. Angående detta sistnämnda kunde man kanske önska att mera av domböckernas kärnfulla ord direkt hade fått tala till läsarna.

I inledningen till varje by finns en härledning av bynamnet. I de allra flesta fall har författarna följt Torsten Buchts etymologier i Ortnamnen i Västernorrlands län, del IV, Lund 1972. I avsnittet om Pengsjö har texten något förvanskats. Namnet är inte enligt Bucht bildat till ett pila 'dalgång' utan till ett pita. Dessutom kunde man kanske i artikeln ha fäst uppmärksamheten på K.-H. Dahlstedts uppsats om bynamnet i Nordiska Studier i filologi och lingvistik. Festskrift tillägnad Gösta Holm (Lund 1976), där bynamnets förled sammanförs med sydsamiskans bienje 'hund'.

I ett av bokens inledningsavsnitt granskar Bengt Henning två 1500-talsurkunder om Anundsjö socken, ett dombrev (fr. 1533) och en tvist mellan anundsjöbor och grundsundabor angående skjutsningsbesvär under krig (fr. 1596). Författaren hade i detta avsnitt kanske också kunnat presentera det s.k. kubbebrevet (fr. 1443).

Charmigast av de hitintills utgivna böckerna om ornskoldsviksbygden är tvivelsutan Ester och Otto Lundströms bok Fiskarliv i Grundsunda (ISBN 91-7592-067-8). Pris: 68 kronor. Fiskarnas berättelser om näringens vardag - där författarparets intima kännedom om förhållandena är starkt förnimbar - förmedlas på ett ändamålsenligt sätt, med ett enkelt och flärdfritt språk. Notplatser och skötplatser presenteras både med anqvivet läge (på kartor) och med namns nämmande (en guldgruva för namnforskar-na). Boken berikas väsentligt av det fina bildmaterialet.

Det är ett stort företag att så brett som Örnsköldsviks kommun planerat teckna hembygdens historia. God hjälp har skriftkommittén haft av förläggaren vid CeWe-förlaget, Charlie Wedin, som inte minst med detta arbete intagit en rangplats i förläggarvärlden på det nordsvenska humanistiska forskningsfältet. Man får bara önska skriftkommittén och bokförläggare Charlie Wedin lycka till i fortsättningen. Fortsätter arbetet som det begynt finns det goda förutsättningar att bygden inom kanske ett decennium har en fint sammanhållen, på intensivt källstudium byggd, historik, väl motsvarande t.ex. Överkalixhistoriken, men med ett ännu bredare register än denna.

Tyko Lundkvist, stadsråd i Härnösands kommun, har gjort den ängermanländska hembygdsrörelsen ovärderliga tjänster genom sitt stora skriftställarskap. Med det lilla häftet Ängermanländska medeltidsurkunder (utan ort och år) fortsätter han på en redan inslagen väg, att ta fram primärmaterialet.

I häftet (som omfattar 20 sidor) presenteras sex ängermanländska pärmebrev från medeltiden, nämligen järnäs-brevet 1413, håknäs-brevet 1493, lövdeå-brevet 1500, gidebrevet 1486, kubbebrevet 1443 och aspöbrevet 1489, i nu nämnd ordning. Breven har alla tidigare varit transkriberade. Transkriptionerna skiljer sig åt mellan de olika breven, så har t.ex. ibland nasalförkortningar markerats, ibland inte. En större konsekvens hade kanske varit önskvärd. Också mot enskildheter i läsningen kan anmärkningar resas. I järnäs-brevet har jag i listan över åsynmän kunna konstatera avvikande läsarter på ett par punkter. Sålunda läser jag *Könunguagh* där Lundkvist har *Konunguagh, swen Lydhasio* där Lundkvist har *Suen i Lydhasio*, samt *teftenc* för *L.:s Tefreno*. — Särskilt värdefull finner jag

författarens s. 18-20 framlagda förteckning över "omnämnda dombrev" i domböcker från 1600- och 1700-talen.

I Jämtland har tidskriften Jämten kommit med en sjuttiosjätte årgång (tryckåret 1982, årgångsnumret 1983; ISBN 91-85390-51-8, ISSN 0348-9825). Pris: 70 kronor. Årgången har ett blandat innehåll, som tillfredsställer skilda smak- och intresseinriktningar. Årets kyrka, Ås, presenteras av Ingrid Telhammer. Några artiklar ägnas dialekten, nämligen Tage Högmarks På Möckulmyrn och Lo Rindbergs Jämtskan inför 2000-talet. Intressanta uppsatser finns om arkeologiska fynd i Jämtland, t.ex. om Mjälleborgens ålder (jfr artikel i föregående årg. av Jämten). Sten Rentzhogs avdelning Ny litteratur om Jämtland och Härjedalen är dels ämnesdisponerad, dels geografiskt disponerad. Innehållsresuméerna är föredömligt korta. I avdelningen har förutom Rentzhog också Lars Rumar och Jan Raihle medverkat. Jämtens litteraturkrönika är efterföljansvärd - kanske något vi borde tänka på också i OKNYTT?

Tillsist vill jag nämna en bok som behandlar Medelpad - Algot Hellboms Medelpadska dialektord (Det gamla Medelpad - Nr 11. Skrifter utg. av Medelpads Fornminnesförening; ISSN 0349-6384). Pris: 60 kronor. Denna ordbok skiljer sig från författarens tidigare medelpadsordböcker, t.ex. njurundaordboken. Boken vill vara en minnesupplivningsbok för de äldre medelpadsläsarna och en nyfikenhetsväckare för de litet yngre. Uppslagsorden är en grovbeteckning av ordet, alltså inte en normaliserad form. Detta gör boken litet svår att hitta i, och jag har en känsla av att också läsare från olika håll i Medelpad kan känna sig en smula desorienterade bland de många uppslagsorden. Men för sitt syfte är boken mycket välgjord och ger en rätt god bild av ett mellannorrländskt allmogeordförråd, på väg att försvinna. (Boken kommer att underkastas en utförligare granskning i nästa nummer av tidskriften Svenska landsmål, årg.107, 1984, av författaren till dessa rader.)

Mycket av det som kommit inom norrländsk humanistisk forskning har lämnats åt sidan i denna översikt, men förhoppningsvis är några titlar intresseväckande. Jag vill avsluta denna artikel med att uppmana OKNYTT:s läsare att sända redaktionen nyutkommen litteratur för benägen anmälan. På så sätt kan det som skrivs bli känt i vidare kretsar - och förhoppningsvis också läst!

JOHAN NORDLANDER - SÄLLSKAPET

Johan Nordlander-sällskapet, grundat 1979, bär sitt namn efter nestorn inom norrländsk humanistisk forskning. Sällskapet har till uppgift att verka i Johan Nordlanders anda. Det skall främja kontakten mellan å ena sidan forskare av skilda slag och å andra sidan institutioner som universitet, arkiv, bibliotek och skolor. Sällskapet skall vidare bl a utge källskrifter till Norrlands historia, folkliga kultur och språk samt publicera undersökningar inom dessa ämnen. Sålunda utger sällskapet en skriftserie. Den första delen i serien innehåller en biografi över Johan Nordlander, en bibliografi över hans skrifter samt ett antal uppsatser av Nordlanders hand. Sammanställningen är gjord av Lars-Erik Edlund. I skriftserien har även utgetts ett nytryck av *Övre Norrlands bygdemål* av Karl-Hampus Dahlstedt och Per-Uno Ågren. Vidare har utgetts en tredje del med titeln *Norrلänningar förr och nu. Från järnålderns Genebor till Multrä myror*. 1982 utkom sällskapets fjärde skrift *Från Finnmarker och Adalar. Mellannorrländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler*. Sällskapet utger också ett medlemsblad OKNYTT som utkommer med två omfångsrika dubbelnummer per år.

Medlemskap i sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 50 kronor (insättes på postgirokonto nr 439 25 05 - 6). Ständigt medlemskap vinnas genom erläggande av en engångssumma om 500 kronor. Sällskapets medlemmar erhåller OKNYTT samt årsboken. Johan Nordlander-sällskapet sammanträder minst två gånger per år, vanligen i Umeå. Vidare anordnar sällskapet årligen föreläsningar på ett par norrländska orter utanför Umeå.

OKNYTT. Medlemsblad för Johan Nordlander-sällskapet.
ISSN 0349-1706